

Gədəbəyin memarlıq abidələri

Orxan Məmmədov,
Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
magistrantı,
mr.m.orxan@mail.ru

Rəyçi: İlqar Hüseynov,
kulturologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalədə Gədəbəy memarlıq abidələrinin tədqiqi tarixi ilə əlaqədar axtarıqların mərhələlər üzrə araşdırılması problemləri öyrənilmişdir. Məktəblərin diyarşünaslıq və vətənpərvərlik mənaiviyyatının ən vacib keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında bu tarixi məqamların yeri və təsir imkanları üzrə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: memarlıq nümunələri, rayon bölgəsi, tarixi tədqiqat, məbəd mülikləri, qala istehkamı, məscid memarlığı

Ключевые слова: архитектурные образцы, районная область, исторические исследования, места поклонения, крепостное строение, архитектура мечетей

Key words: architectural samples, district, historical research, temples, castle fortifications, mosque architecture

Azərbaycanın Gədəbəy rayonu özünün gözəl landşaftı ilə yanaşı, mədəni turizmin inkişafı üçün zəngin memarlıq irsinə malikdir. Rayonda bir dünya, 81

ölkə və 24 yerli əhəmiyyətli abidə qeydə alınmışdır. 90-a yaxın abidələr isə yeni aşkarlanmış abidələr kimi son dövrlərdə qeydə alınmışdır. Rayonun memarlıq irsi sosial-iqtisadi faktorların təsirindən müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif memarlıq tipləri formasında dövrünün tələbatına uyğun olaraq müdafiə, dini, mülki tikililər şəklində inşa olunmuşdur. Gədəbəy memarlıq irsini 3 mərhələyə bölmək olar:

- I. Qafqaz Albaniyası dövrü (IV-XVIII əsrlər)
- II. Alman dövrü (XIX - XX əsrin əvvəlləri)
- III. İslam abidələri

Gədəbəy rayonu ərazisində Alban memarlıq nümunələri geniş

yayılmışdır. Rayon ərazisindəki qala və qalaçalar, müdafiə istehkamları olan Koroğlu qalası, Cənnət qala, Qız qalası, Zəngli qala və s. Gədəbəyin məğrurluq simvoludur. Bu qalaların bəziləri şəhər tipli, bəziləri isə müdafiə xarakterli gözətçi qalalarıdır.

Söyüdüklü kəndinin ərazisində Böyük Qalaça mütəxəssislərin fikrinə, ilkin dəmir dövründə müdafiə məqsədi ilə inşa olunmuşdur. Söyüdüklü kəndinin digər bir "möcüzəsi" Qız qalasıdır. Beş dairəvi sütundan ibarət konstruksiyanın yaratdığı qala öz möhkəmliyi ilə diqqətə cəlb edir. Sütunlar hündürlüyünə və diametrinə görə bir-birindən fərqlənir. Qala şəhərinin tikililəri kərpiclə hörülmüşdür.

El arasında Koroğlu qalası və ya Cavanşir qalası adlanan qala-şəhər geniş ərazini əhatə edir. Dəniz səviyyəsindən iki min metr hündürlükdə yerləşən şəhərə mövcudluğu dövründə gildən hazırlanmış borularla su çəkilmişdir. Qala daxilində gizli su anbarı və külək dəyirmanının qalıqları indi də durur. Qalanın ətrafında qoşa təndir, yuzlərlə mağara, habelə bir neçə qədim məbəd qalıqları aşkarlanmışdır.

Azərbaycan ərazisində dövrümüzə gəlib çatmış Qafqaz Albaniyası dövrünə aid dini memarlıq nümunələri Gədəbəy rayonunun dağlıq və meşəlik ərazilərində qorunmaqdadır. Belə kilsələrdən biri Gədəbəy yaxınlığında, meşə ərazisində yerləşən "sərbəst xaç" şəkili dini tikilidir. Tikili Gədəbəy rayonunda inşa olunmuş nadir "sərbəst xaç" plan uraluğu tikililərdəndir. Bu abidə haqqında yazılı mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur. Xristian məbədinin memarlıq, həcm- fəza tutumuna görə tikilinin sövmənəşin olması özünü büruzə verir. Erməni mənbələri tamamilə əsassız olaraq abidəni Xunisavank adlandırırlar və erməni memarlığına aid edir. Lakin həmin abidə M.Barxudaryanın "Arsax" kitabında olan Xunisavank məbədinin təsvirinə uyğun gəlir. 1895-ci ildə nəşr etdiyi həmin kitabda o yazırdı: «...məbəd Yeni Getebekin şərq tərəfinin əks istiqamətində, Şamxor çayının sol sahilində, bu kənddən bir qədər yuxarıda tikilib. Bu monastrın nə sütunları, nə də günbəzi yoxdur, lakin onun adı qapıdan çox böyük olan iri qapısı, uzunluğu 9 m 25 sm, eni 6 m 40 sm olan olduqca hündür tikilinin ensiz pəncərələri

var. Bu tikilinin inşaat tarixi məlum deyil. Qapının daxili hissəsində, şimal divarında: "Ter Uxan paron Qabrielə müqəddəs xaç günahlarından təmizlənmədə 1138-1689-cü il" ibarət yazılar var. Ancaq buna baxmıyaraq bu tip abidələri analoji abidələrlə müqayisə etdikdə görmək olar ki, kilsənin tikilmə tarixi, təxmini, VII-VIII əsrə aid etmək olar. Lakin abidə üzərində aparılan tədqiqat işi və memarlıq traktovkası, analogiyaları, əsəsin, dini tikilini XII-XV əsrlərə aid etmək olar. Sövmənişin yaxınlığında olan digər tikililərin qalıqları abidəni kompleks tikililərdən olmasını sübut edir.

"Gədəbəy ərazisində X - XIII əsrlərə aid digər dini xristian məbədləri Böyük Qaramurad kəndi yaxınlığında Xudavəng, Gəncəsər, Xatiravəng, Qoşavəng və b. abidələri inşa olunmuşdur. Dağıntıları Gədəbəy rayonunun Böyük Qaramurad kəndi ərazisində qalmış Həmşivəng monastırı Qafqaz Albaniyasının xristian tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gədəbəyin Novosaratovka kəndi yaxınlığında inşa olunmuş məbədin (inv.4247) yalnız altar qrupu və 2-2,5 metr hündürlükdə xarici divarları qalıb. Novosaratovka kəndində olan kilsə

ehtimala görə son orta əsr dövründə üç nefli bazilika kompozisiyasının əsasında inşa edilmişdir. İnşa texnikasının sadəliyi, dekorsuz həlli abidəni sadə dini tikililər qrupuna daxil etməyə imkan verir.

Əyriyəng məbədi də (inv.4255) Gədəbəy rayonu ərazisində təsadüf olunan tağbənd konstruksiyalı abidələr sırasına daxildir. Belə konstruksiyalı tikililər nefli dini tikililərə qədər inşa olunmuşdu" (2).

Əyriyəng tipli daha bir məbəddə Gədəbəyin Vaquas kəndi yaxınlığındadır. Məbədin altar apsidası, Əyriyəngdə olduğu kimi, mlvarı, uzunsov şəkildədir. Kilsənin divarında belə bir kitabəyə rast gəlinir: "664 (1215) ilin yayında mən, Həsən Grigöz Casurun qızı, Taxan knyazın xanımı bu kilsəni inşa etdim..."

İbadət zalı və sövmənişinlər şərqə istiqamətlənmiş pəncərə boşluqları vasitəsi ilə işıqlandırılır. Altar apsidası tağbənd konstruksiyalı iki tağcadan ibarətdir. Düzbucaqlı dəhliz kilsənin qərb fasadına bitişir. Dəhlizin şərq divarının enli pilyastrları onun tağbənd örtük konstruksiyasını saxlayır.

Əyriyəng və Vaquas kilsələrindən bir qədər fərqlənən Qırmızı monastır kilsəsi

Vaquasdan bir neçə kilometr məsafədə yerləşir.

Gədəbəy rayonunun coğrafi mövqeyi Kiçik Qafqazın orta və yüksək dağlıq qurşağında yerləşir. Rayon ərazisi əhəmiyyətli, faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən qara və ağ mərmər, mis, qızıl, füzuzə yataqları ilə zəngindir. Burada XIX əsrin 60-cı illərindən - XX əsrin 20-ci illərinə qədər məşhur Siemens qardaşlarına məxsus olan mədən-zavod kompleksi fəaliyyət göstərmişdir. Siemens qardaşları 1864-1914-cü illərdə Gədəbəydəki fəaliyyəti dövründə mis sənayesi inkişaf etmişdir. Sənayenin inkişafı ilə bağlı məhsulların qatırla daşınmasında körpülərin inşasına zərurət yaranmışdır.

Siemenslər Gədəbəydə əvvəl yerli sahibkarların inşa etdiyi misəritmə zavodunu alaraq yenidən qurmuş, burada külli miqdarda qızıl, gümüş və kobalt istehsal etmişdilər. Bu gün də Gədəbəy rayonunda Siemens qardaşlarının adı ilə bağlı bir çox tikili və abidələrə rast gəlmək mümkündür. Onlardan günümüzədək qismən salamat qalan və öz möhtəşəmliyi ilə daha çox seçilənləri "Siemens körpüləri"dir.

İstehsal artırmaq, xammal nəqlini asanlaşdırmaq üçün bu qardaşlar 1879-cu ildə Zaqafqaziyada ilk dəfə uzunluğu 28 km olan Gədəbəy-Qarakənd dəmir yolunu istifadəyə verdilər. Dörd lokomotiv və 33 vagonun hərəkət edəcəyi dəmiryolu dağlıq-dərəlik ərazilərdən keçdiyi üçün yol üzərində daş körpülər inşa edilmişdir.

Təzliklə bu körpülərin sayı 7-yə çatdırılmışdır. Bu körpülərdən bəziləri günümüzədək gəlib çatmış, bəziləri isə dağılmışdır. Salamat qalan körpülərdə isə qismən dağılma müşahidə edilir. Bu körpülərdə ən məşhur olanını rayon sakinləri "Qanlı körpü" və ya "Siemens qardaşlarının körpüsü" adlandırılmışdır. Dərin, çatma təhlükəli körpü dərin yarıqan üzərində qurulmaqla, altı aşırımlıdır.

İslam dövrü abidələri. Gədəbəy bölgəsində xristian dininin təsiri uzun müddət davam etdiyi üçün burada İslam abidələri demək olar ki, çox gec inşa olunmuşdur. Belə İslam abidələri yalnız müstəqillik illərində xalqın dini inanc yerini kimi inşa olunmağa başlamışdır. Burada bir Cümə məscidi və hamam inşa olunmuş, onlar öz həcm-məkan tutumları ilə

şəhərin ictimai mərkəzini formalaşdırmışdır.

Gədəbəy abidələri Azərbaycanın ulu tarixinin canlı nümunələri kimi dünənimizin sübutu, işğalçı ermənilərin "erməniləşdirmə" siyasətinə cavab olaraq memarlıq irsinin tədqiqi mütlaqadır. Memarlıq irsinin ilk tədqiqi gələcək araşdırmalara yol açmaqla mayak rolunu oynayacaq, bütövlükdə isə həmin tarixi abidələrin və digər memarlıq komplekslərinin gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə böyük təsiri olacaqdır. Məqsəd müstəqil məmləkətimizin memarlıq irsini böyük şövə ilə gənc nəsle çatdırmaqdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan arxeologiyası tarixinin mühüm vəsiləsi olan Gədəbəy abidələrinin təsnifat sistemində aid mülahizələr öz əksini tapmış, bu işin didaktik prinsiplərlə gənc nəsle aşılama sistemi öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və təbiiqi. Məqalədə tarix abidələr kompleksinin diyarşünaslıq baxımından gənc nəsle verəcəyi faydalı mənbələrdən istifadə təcrübəsi ümumiləşdirilmiş, lokal və dünya səviyyəli arxeoloji biliklərdən faydalan-

mağın tərkibi istiqamətləri göstərilmişdir.

Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, Gədəbəy arealı üzrə memarlıq irsi sosial-iqtisadi faktorların təsirindən müxtəlif tarixi dövrlərdə təşəkkül tapmış milli irsi olaraq qiymətli nümunələr kimi maddi və mənəvi məzmun kasb edən irs olaraq gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası, I-II cild.
2. "Azərbayca" Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunun arxiv sənədləri.
3. Alışov N., "Gədəbəyin xristian abidələri", AMEA – Xəbərlər (Tarix, Fəlsəfə, Hüquq), № 1, 2013
4. Haqverdiyev. T, Gədəbəy: Ulu yurdun yaddaşı, Bakı, 1998.
5. Məmmədova G., Qafqaz Albaniyası abidələri, Bakı, 2004.
6. <http://medeniyyet.az/page/news/6358/Gedebey--tarixi-abideler-diyari.html>.

Orxan Məmmədov
Памятники архитектуры Гедэбэка
Резюме

Был зарегистрирован регион в Гадабаском регионе. Архитектурное наследие района строилось в виде оборонительных, религиозных и гражданских сооружений, в виде различных архитектурных форм, в разные периоды влияния социально-экономических факторов.

Orxan Məmmədov
Architectural monuments of Gadabay
Summary

A region in Gadabay region, 81 countries and 24 local significance have been registered. Nearly 90 monuments have recently been discovered as newly discovered monuments. The architectural heritage of the district was built in the form of defense, religious and civil buildings in the form of various architectural forms in different periods of influence of socioeconomic factors.